

Bo'lajak o'qituvchilar o'quv-biluv motivini shakllantirishda ta'lim metodlarining ahamiyati

Bozorov Vahobiddin Nuriddinovich

Buxoro davlat universiteti "Pedagogika" kafedrası 3-bosqich tayanch doktoranti

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.23310270>

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada bo'lajak o'qituvchilarning o'quv-biluv motivatsiyasini shakllantirish va rivojlantirishda ta'lim metodlarining tutgan o'rni nazariy-pedagogik hamda psixologik jihatdan tahlil qilinadi. Nazariy tadqiqotlar, xususan, motivatsiya nazariyalari, ta'lim pedagogikasi va didaktika tamoyillari asosida tayyorlangan ushbu ishda zamonaviy hamda an'anaviy metodlarning bo'lajak o'qituvchi shaxsini shakllantirishdagi ahamiyati, ichki va tashqi motivatsiyaning mutanosibligi va ta'lim metodlarining motivatsion-qadriyatli funksiyalari chuqur yoritilgan.

Kalit so'zlar: o'quv-biluv motivatsiyasi, bo'lajak o'qituvchilar, pedagogik metodlar, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, didaktik tizim, kasbiy kompetentlik, bilish ehtiyojlari.

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье с теоретико-педагогической и психологической точек зрения анализируется роль методов обучения в формировании и развитии учебно-познавательной мотивации будущих учителей. На основе теоретических исследований, в частности теорий мотивации, педагогики и дидактики, подробно освещаются значение современных и традиционных методов в формировании личности будущего педагога, соотношение внутренней и внешней мотивации, а также мотивационно-ценностные функции методов обучения.

Ключевые слова: учебно-познавательная мотивация, будущие учителя, педагогические методы, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, дидактическая система, профессиональная компетентность, познавательные потребности.

ABSTRACT

This scientific article provides a theoretical, pedagogical, and psychological analysis of the role of teaching methods in shaping and developing the educational and cognitive motivation of future teachers. Based on theoretical research, particularly theories of motivation, educational pedagogy, and didactics, this paper explores the significance of modern and traditional methods in shaping the personality of future teachers, the balance between intrinsic and extrinsic motivation, and the motivational-value functions of instructional methods.

Keywords: educational and cognitive motivation, future teachers, pedagogical methods, intrinsic motivation, extrinsic motivation, didactic system, professional competence, cognitive needs.

Kirish

Oliy pedagogik ta'lim tizimini zamonaviy talablar darajasiga ko'tarish, raqobatbardosh, mustaqil va ijodiy fikrlaydigan, yuqori kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lgan kadrlar tayyorlashni taqozo etadi. Ta'lim sifatini oshirishning eng muhim omillaridan biri ta'lim oluvchilarning o'quv-biluv faoliyatini to'g'ri tashkil etish va ularda bilim olishga bo'lgan barqaror ehtiyoj hamda motivatsiyani shakllantirish hisoblanadi.

Bo'lajak o'qituvchi obrazida o'quv-biluv motivatsiyasi dual xarakterga ega: bir tomondan, u talabaning oliy ta'lim muassasidagi hozirgi o'quv faoliyatini harakatlantiruvchi kuch bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning kelajakdagi kasbiy-pedagogik faoliyatining poydevori, o'z ustida ishlash va kasbiy kamolotga erishish mexanizmidir. Kasbiy o'quv motivatsiyasi shakllanmagan bo'lajak o'qituvchi kelajakda o'quvchilarida ham bilimga nisbatan qiziqish uyg'ota olmaydi.

Biroq, zamonaviy oliy ta'lim amaliyotida hali-hanuz an'anaviy axborot uzatuvchi ta'lim usullari ustunlik qilishi talabalarda passivlik, bilimlarni faqat baho olish yoki imtihondan o'tish uchun o'zlashtirish (tashqi motivatsiya) kabi salbiy holatlarni keltirib chiqarmoqda. Shu sababli, ta'lim metodlarini qayta ko'rib chiqish, olib borilayotgan mashg'ulotlarda talabani faol subyektaga aylantiradigan va ichki motivatsiyani (bilimga qiziqish, kasbiy mahoratga intilish) uyg'otadigan usullarni nazariy tahlil qilish va amaliyotga tatbiq etish g'oyat dolzarb masalalardan biridir.

O'quv-biluv motivatsiyasi va uni shakllantirish muammosi psixologiya hamda pedagogika fanlarining eng markaziy masalalaridan biri hisoblanadi.

Xorijiy va mahalliy olimlarning nazariy qarashlarida motivatsiya turlicha talqin qilinadi:

Psixologik yondashuvlar: A.Maslou (Ehtiyojlar ierarxiyasi) [14], E.Desi va R.Rayan (O'z-o'zini belgilash nazariyasi – *Self-Determination Theory*) [11; 12], B.Skinner (Bixevioristik motivatsiya) [15], A.Bandura (Ijtimoiy-kognitiv nazariya) [13].

Pedagogik-didaktik yondashuvlar: A.N.Leontyev, S.L.Rubinshteyn, D.B.Elkonin va A.K.Markova tadqiqotlarida [6–9] o'quv motivatsiyasining strukturasi, bilish ehtiyojlari va ularni ta'lim jarayonida shakllantirish yo'llari batafsil ko'rib chiqilgan.

O'zbekiston pedagogika fani vakillari: O'quv faoliyatini jadallashtirish, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi va interaktiv ta'lim texnologiyalarining pedagogik asoslari bo'yicha R.A.Mavlonova, N.N.Azizxodjayeva, J.G'.Yo'ldoshev, M.G.Davletshin va boshqa qator tadqiqotchilar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan [1–5].

Shunga qaramay, zamonaviy oliy pedagogik ta'lim sharoitida muayyan ta'lim metodlarining talabaniq **ichki kasbiy-biluv motivatsiyasiga** differensial (differensiyalashgan) ta'sirini yaxlit nazariy tizimga solish masalasi yetarlicha yoritishni talab etadi.

Metodlar

Ushbu tadqiqot nazariy-metodologik xarakterga ega bo'lib, ilmiy muammoni har tomonlama va obyektiv o'rganish uchun quyidagi ilmiy-tadqiqot metodlari hamda kompleks yondashuvlardan foydalanildi:

Tizimli yondashuv (Systemic Approach): O'quv-biluv motivatsiyasiga va ta'lim jarayoniga o'zaro bog'liq elementlardan iborat yaxlit tizim sifatida qaraldi. Bunda ta'lim metodlari talabaniq motivatsion sohasini o'zgartiruvchi asosiy didaktik vosita sifatida baholandi.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv (Person-Centered Approach): Talabaniq ichki ehtiyojlari, qiziqishlari, o'z-o'zini rivojlantirishga intilishi va individual psixologik xususiyatlari ta'lim jarayonining markaziga qo'yildi.

Faoliyatli yondashuv (Activity-Based Approach): Motivatsiya faoliyat jarayonida va faoliyat orqali shakllanadi degan g'oyaga tayanildi.

Bo'lajak o'qituvchining bo'lajak kasbiy faoliyat unsurlarini o'quv jarayoniga tatbiq etish usullari ko'rib chiqildi.

- 1. Adabiyotlar va manbalarni tahlil qilish (Pedagogical & Psychological Analysis):** Mavzuga oid xalqaro va mahalliy ilmiy monografiyalar, dissertatsiyalar, ilmiy maqolalar hamda ta'lim standartlari o'rganildi va qiyosiy tahlil qilindi.
- 2. Induksiya va deduksiya:** Xususiy pedagogik tajribalar hamda metodik yondashuvlardan umumiy didaktik xulosalar chiqarildi va aksincha, umumiy motivatsiya nazariyalari bo'lajak o'qituvchilar tayyorgarligi jarayoniga tatbiq etildi.
- 3. Klassifikatsiya va modellashtirish:** Ta'lim metodlari ularning motivatsiyaga ta'sir etish darajasiga ko'ra guruhlandi va o'quv-biluv motivatsiyasini shakllantirishning pedagogik modeli mazmuni ishlab chiqildi.
- 4. Qiyosiy-tanqidiy tahlil:** An'anaviy (reproduktiv) va zamonaviy (interaktiv, muammoli) ta'lim metodlarining talabaniq bilish va kasbiy motivalariga ta'siri solishtirildi.

Natijalar

Nazariy-metodologik tahlillar natijasida bo'lajak o'qituvchilarning o'quv-biluv motivatsiyasi va uni shakllantiruvchi ta'lim metodlari o'rtasidagi uzviy bog'liqliklar aniqlandi hamda quyidagi asosiy ilmiy natijalar shakllantirildi:

1-jadval. Ta'lim metodlari va ularning ta'sir doirasi

Ta'lim metodlari guruhi	Asosiy usullar va texnologiyalar	Motivatsion ta'sir xarakteri	Shakllanuvchi motiv turlari
Passiv / Reprodukativ	An'anaviy ma'ruza, tushuntirish, tayyor bilimlarni yodlash, ko'chirish.	Tashqi motivatsiya (baholanish, jazo yoki mukofot kutish, majburiyat).	Yuzaki bilish motivlari, passiv o'zlashtirish, ijrochilik.
Muammoli-Izlanuvchan	Muammoli ma'ruza, evristik suhbat, gipotezalarni ilgari surish.	Ichki bilish motivatsiyasi (mantiqiy fikrlash, kashfiyot qilish quvonchi).	Chuqur bilish motivi, intellektual faollik, mantiqiy tahlil.
Interaktiv va Hamkorlikdagi	Case-study, kichik guruhlarda ishlash, debatlar, "Aqliy hujum", FSMU.	Ijtimoiy va kasbiy motivatsiya (muloqot, hamkorlik, o'z o'rnini topish).	Kommunikativ motivlar, jamoada ishlash, o'z-o'zini namoyon qilish.
Amaliy-Loyiha va Refleksiv	Loyihalar metodi, simulation (Pedagogik simulyatsiyalar), portfoliolar.	Kasbiy-amaliy motivatsiya (o'z kasbiy kompetentligini namoyon etish).	Kasbiy o'z-o'zini belgilash, ijodiy motivatsiyalar, refleksiv tahlil.

O'quv-biluv motivatsiyasi murakkab va ko'p komponentli tuzilishga ega. Bo'lajak o'qituvchilarda ushbu motivatsiyaning shakllanganlik darajasi uchta asosiy blok orqali namoyon bo'lishi nazariy jihatdan asoslandi:

- 1. Bilish komponenti (Kognitiv):** Yangi bilimlarni egallashga bo'lgan ichki ehtiyoj, intellektual qiziqish, hodisalarning mohiyatini anglashga intilish.
- 2. Kasbiy-qadriyatli komponent (Aksiologik):** Kelajakdagi o'qituvchilik kasbining ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatini anglash, kasbiy mahoratni egallashga bo'lgan ichki intilish, pedagogik mas'uliyat.
- 3. Iroda-amaliy komponent (Prakseologik):** O'quv va kasbiy qiyinchiliklarni yengish, o'z-o'zini boshqarish va ta'lim faoliyatida mustaqillik ko'rsatish.

Olib borilgan nazariy izlanishlar ta'lim metodlarining motivatsiya turiga (ichki yoki tashqi) turlicha ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Metodlar va ularning motivatsion ta'sir doirasi quyidagi nazariy jadvalda jamlandi (1-jadval):

Nazariy tahlil natijasida zamonaviy ta'lim metodlarining bo'lajak o'qituvchida ichki motivatsiyani uyg'otishdagi quyidagi **psixologik-pedagogik mexanizmlari** aniqlandi:

Kognitiv dissonans (Aqliy qarama-qarshilik) yaratish: Muammoli ta'lim metodlari talabada mavjud bilimlar bilan yangi topshiriq o'rtasidagi nomutanosiblikni ko'rsatadi. Bu holat miyada bilish ehtiyojini va javob topishga bo'lgan ichki intilishni faollashtiradi.

Avtonomiya va tanlov erkinligini berish: Loyihaviy va interaktiv usullar talabaga mavzuni, usulni yoki guruhdagi rolini tanlash imkonini beradi. O'z-o'zini belgilash nazariyasiga ko'ra, tanlov erkinligi bo'lganda tashqi majburiyat ichki motivatsiyaga aylanadi [11].

Kasbiy kontekstni ta'minlash (Kontekstli ta'lim): Case-study va pedagogik simulyatsiyalar talabaga o'zini o'qituvchi rolida his qilish imkonini beradi. Bu o'quv materialining kelajak kasb uchun naqadar muhimligini ko'rsatib, "men kelajakda yaxshi o'qituvchi bo'lishim kerak" degan kasbiy motivatsiyani kuchaytiradi.

Muvaffaqiyat hissini shakllantirish (Self-efficacy): Hamkorlikda ishlash va bosqichma-bosqich murakablashuvchi muammoli topshiriqlarni bajara olish talabada o'z kuchiga bo'lgan ishonchni oshiradi, bu esa keyingi murakkab topshiriqlarni bajarish uchun motivatsion turtki beradi.

Muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchining o'quv-biluv motivatsiyasi shunchaki tasodifiy yoki o'z-o'zidan paydo bo'ladigan hodisa emas. U to'g'ridan-to'g'ri oliy ta'lim muassasasida qo'llanilayotgan **didaktik tizim va ta'lim metodlarining xarakteriga** bog'liq.

Klassik ta'limda ko'p qo'llaniladigan reproduktiv metodlar talabani tayyor axborotni qabul qiluvchi va uni xotirada saqlab qaytarib beruvchi vositaga aylantirib

qo'yadi. Bu sharoitda faqat **tashqi motivlar** (imtihondan o'tish, past baho olmaslik, stipendiya yo'qotmaslik) ishlaydi. Nazariy psixologiya (masalan, E.Desi va R.Rayan tadqiqotlari [12]) ko'rsatishicha, tashqi motivlarga tayangan ta'lim jarayoni yakunlangach, shaxsning ushbu sohada bilim olishga bo'lgan qiziqishi keskin pasayadi.

Aksincha, **interaktiv va muammoli metodlar** talabaning ichki bilish ehtiyojlarini (kognitiv va kasbiy motivlarni) harakatga keltiradi. Bo'lajak o'qituvchi uchun bu ayniqsa muhimdir. O'quv jarayonida muammoli vaziyatlarni hal qilish, guruhda munozara olib borish va o'z loyihasini himoya qilish orqali talaba shunchaki nazariyani o'rganmaydi, balki **o'qituvchilik kasbi**ning mohiyatini va qadrini anglaydi.

Nazariy jihatdan barcha an'anaviy metodlarni inkor etish to'g'ri emas. Fundamental bilimlarni berishda ma'ruza va tushuntirish metodlari ham zarur. Biroq, motivatsiyani yuqori darajada ushlab turish uchun ta'lim metodlarining **integratsiyalashgan modelidan** foydalanish tavsiya etiladi:

1. **Tayyorgarlik-motivatsion bosqich:** Mashg'ulot boshida muammoli savol, "Aqliy hujum" yoki qisqa keys berish orqali talabalarda kognitiv dissonans va qiziqish uyg'otish.
2. **Aktiv bilish va tahlil bosqichi:** Kichik guruhlarda ishlash, debate, loyiha ustida ishlash orqali talabalarni axborotni mustaqil izlash va tahlil qilishga yo'naltirish.
3. **Kasbiy-amaliy bosqich:** Pedagogik simulyatsiya yoki Case-study orqali nazariy bilimlarni o'quv jarayonidagi amaliy pedagogik vaziyatlarga tatbiq etish.
4. **Refleksiv-baholash bosqichi:** Talabalarning o'z-o'zini va tengdoshlarini baholash usullari (masalan, Portfolio, FSMU) orqali erishilgan natijalarni tahlil qilish hamda o'zidan qoniqish hissini shakllantirish.

Bo'lajak o'qituvchilarning motivatsiyasini shakllantirish boshqa mutaxassisliklardan farq qiladi. O'qituvchi ta'lim metodi subyekti va obyekti sifatida bir vaqtning o'zida harakat qiladi. Talaba pedagogik darsda o'qituvchi qo'llayotgan metodni nafaqat **bilim olish vositasi**, balki **kelajakda o'zi qo'llaydigan kasbiy qurol** sifatida idrok etadi.

Agar oliy ta'lim o'qituvchisi interaktiv metodlardan unumli foydalansa, bo'lajak o'qituvchida:

- Bilim olishga bo'lgan ichki motivatsiya ortadi;
- Metodik kompetentlik shakllanadi (u ushbu metodni kelajakda o'z o'quvchilariga qanday tatbiq etishni tushunib yetadi);
- Kasbga bo'lgan ijobiy munosabat va emotsional-qadriyatli bag'ishlov kuchayadi.

Xulosa

Olib borilgan nazariy-pedagogik va metodologik tahlillar quyidagi muhim xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

1. **O'quv-biluv motivatsiyasi** bo'lajak o'qituvchilar kasbiy shakllanishining poydevori hisoblanadi. U kognitiv, kasbiy-qadriyatli va iroda-amaliy komponentlarning birikmasidan iborat murakkab pedagogik-psixologik tizimdir.
2. **Ta'lim metodlari** shunchaki axborot uzatish vositasi bo'lib qolmay, talabalarning motivatsion sohasiga bevosita va kuchli ta'sir ko'rsatuvchi didaktik omildir. Passiv reproduktiv metodlar asosan tashqi motivatsiyani saqlab tursa, muammoli, interaktiv, loyihaviy va refleksiv metodlar ichki biluv hamda kasbiy motivlarni jadal rivojlantiradi.
3. Bo'lajak o'qituvchilarning motivatsiyasini oshirish uchun oliy pedagogik ta'lim jarayonini **kontekstli va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim** prinsiplari asosida tashkil etish, darslarda kognitiv dissonans yaratish, hamkorlikda ishlash va tanlov erkinligini ta'minlaydigan metodik usullarni kompleks tatbiq etish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizxodjayeva, N. N. (2006). *Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat*. Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.
2. Mavlonova, R. A., Raxmankulova, B., & Matnazarova, K. (2010). *Pedagogika*. Toshkent: O'qituvchi.
3. Yo'ldoshev, J. G., & Usmonov, S. A. (2008). *Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish*. Toshkent: Fan va texnologiya.
4. Davletshin, M. G. (2002). *Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi*. Toshkent: O'zbekiston.

- 5 Nishonaliev, U. N. (2001). *O'qituvchi tayyorlashning pedagogik asoslari*. Toshkent: Fan.
- 6 Leontyev, A. N. (1975). *Deyatelnost. Soznaniye. Lichnost*. Moskva: Politizdat.
- 7 Rubinshteyn, S. L. (2002). *Osnovi obshchey psixologii*. Sankt-Peterburg: Piter.
- 8 Markova, A. K. (1990). *Formirovaniye motivatsii ucheniya v shkolnom vozraste*. Moskva: Prosveshcheniye.
- 9 Elkonin, D. B. (1989). *Izbrannie psixologicheskiye trudi*. Moskva: Pedagogika.
- 10 Il'in, E. P. (2002). *Motivatsiya i motivi*. Sankt-Peterburg: Piter.
- 11 Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. New York: Plenum Press.
- 12 Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions. *Contemporary Educational Psychology*, 25(1), 54–67.
- 13 Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: W. H. Freeman.
- 14 Maslow, A. H. (1954). *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row.
- 15 Skinner, B. F. (1968). *The Technology of Teaching*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- 16 Biggs, J. (2003). *Teaching for Quality Learning at University* (2nd ed.). Buckingham: Open University Press/Society for Research into Higher Education.
- 17 Prince, M. (2004). Does Active Learning Work? A Review of the Research. *Journal of Engineering Education*, 93(3), 223–231.
- 18 Saidov, M. X. (2019). *Oliy ta'limda pedagogik va innovatsion texnologiyalarni qo'llash bo'yicha metodik qo'llanma*. Toshkent: Innovatsiya.
- 19 Umarov, B. M. (2018). *Psixologiya va pedagogikada motivatsiya muammolari*. Toshkent: Fan.
- 20 Golish, L. V., & Fayzullayeva, D. M. (2010). *Ta'lim texnologiyalarini loyihalashtirish va rejalashtirish*. Toshkent: TADI.
- 21 Schunk, D. H., & DiBenedetto, M. K. (2020). Motivation and social cognitive theory. *Contemporary Educational Psychology*, 60, 101832.